

که چاپ را اختیار کردند بلکه علمای فرنگی محل و روحانیون اهل حدیث و دیوبند و سایر مکتب‌ها نیز به واسطه این ابزار مرام‌ها و مصالح خود را تأمین کردند^۱.

◀ IV. انحطاط چاپ فارسی

برای شاهد رونق چاپ فارسی در شبه قاره در ق ۱۹م / [۱۳ه] کافی است فقط نام «مطبع نول کشور» را بریم. در میانه ق ۱۹م / [۱۳ه] «مطبع مصطفایی» کان پور و لکهنو هم اهمیت به‌سزایی دارد. زیرا کتاب‌های آن نمونه خوب و زیبا و نفیس چاپ بود و شمارگان نیز در قیاس با دیگر چاپخانه‌ها بیشتر بود^۲. فعالیت‌های این دو چاپخانه در قیاس با سایر چاپخانه‌های آن دوران منحصر به فرد و بی نظیر است. دوران فعالیت «مطبع نول کشور» از ۱۸۵۸م / [۱۲۷۴ه] تا حدود ۱۹۴۰م / [۱۳۵۹ه] است. در حین حیات بینادگذار و مدیر آن منشی نول کشور (۱۸۹۵-۱۸۳۶م / ۱۳۱۲-۱۲۵۱ه) فعالیت‌های آن به اوج رسیده بود. مرکز مطبع لکهنو بود و شاخه‌های آن در کان پور، لاهور، جبل پور،

۱. Barbara D. Metcalf. ص ۱۰۴، ۱۷۱، ۲۰۲-۱۹۹، ۲۰۶-۲۰۴، ۲۴۳؛ ف. رابینسون (Francis Robinson) اجرای مجله طلسم لکهنو را کمی قبل از جنگ آزادی ۱۸۵۷م و بعدها اجرای کارنامه - هر دو از لکهنو - را به دور از غرض نمی‌بیند. نک: همان مأخذ، ص ۷۱. مجری هر دو مجله مولوی محمد یعقوب (د: ۱۳۲۵ه / ۱۹۰۷م)، یکی از علمای فرنگی محل بود.

۲. محمد عتیق صدیقی، صوبه شمالی و مغربی کی اخبارات و مطبوعات، علی‌گره، ۱۹۶۲م، ص ۳۳، ۳۶، ۲۰۳.

پتیالا و اجمیر دایر بود^۱. «مطبع نول کشور» نه تنها در هندوستان، بلکه در آسیا به صورت بزرگ‌ترین چاپخانه وقت در آمده بود^۲. روی هم رفته صنعت چاپ روبه ترقی و تزاید بود، اما چاپ فارسی روبه زوال نهاد. نیمه اول ق ۱۹م / [۱۳ه] از آن رو که چاپخانه‌های خصوصی در دست مسلمانان می‌بود، عصر طلایی برای چاپ فارسی به شمار می‌رود. ولی اردو که زبان روزمره مسلمانان بود، اینک زبان علمی، ادبی و مطبوعات نیز شده بود^۳. از سوی دیگر حکومت بریتانیای هند در ۱۸۳۲م / [۴۸-۱۲۴۷ه] فارسی را از رسمیت و حیثیت زبان دادگاهی انداخت^۴. این اقدام ضربتی به ارزش دیرینه فارسی و مقام و موقعیت

۱. امیر حسن نورانی، منشی نول کشور: حالات و خدمات، دهلی، ۱۹۸۲م، ص ۷۴.

2. Veena Oldenburg, *Making of Colonial Lucknow*, Princeton, 1984, p. 236.

برای اطلاعات بیشتر و خدمات این چاپخانه نک: محمد ظهیرالدین بلگرامی، مأخذ پیشین؛ امیر حسن نورانی، مأخذ پیشین؛ نیز نک: همان مؤلف، سوانح منشی نول کشور، پتنا، ۱۹۹۵م؛ همان مؤلف، منشی نول کشور اوران کی خطاط و خوش‌نویس، دهلی، ۱۹۹۴م.

۳. شیوع صنعت چاپ چگونه باعث تحولات در زبان مورد پسند وقت، یعنی اردو (و سپس هندی) شد و آنرا تحت تأثیر قرار داد؟ برای بررسی جامع این موضوع نک:

David Lelyveld, "The Fate of Hindustani: Colonial Knowledge and the Project of a National Language", *Colonialism and the Post Colonial Predicament: Perspective on South Asia*, ed. C. A. Breckenridge and P. V. D. Veer, Philadelphia, 1993, 202-204;

و برای نمونه‌های نخستین چاپ از لحاظ تفکیک زبان نک: Marc Garborieau, ص ۱۷۸-۱۷۶، ۱۸۵-۱۸۱.

4. J. K. Majumdar, "The Abolition of Persian as Court Language in British India", *Bombay University Journal*, Bombay, No. 16, Sep. 1947, p. 131.

اجتماعی و علمی آن و فعالیت‌های چاپ زد و عکس‌العمل خشمناک مسلمانان را برانگیخت. اگر چه دولت بریتانیا برای فرونشاندن خشم مسلمانان، بنا بر مصلحت تصمیم گرفت که زبان‌های بومی (همچون اردو) نیز به عنوان زبان متبادل رایج شوند، اما این اقدام دولت هم نتوانست رضایت مسلمانان را جلب کند. در اوایل ۱۸۳۹م / [۱۲۵۴هـ] پانصد نفر از شهروندان داکا در حمایت فارسی و مخالفت زبان بومی - بنگالی - که به جای فارسی رسماً رایج شده بود، کتباً به دولت یادداشت اعتراض دادند^۱. اما در شبه‌قاره اوضاع به وفق فارسی نبود. پس از طرد فارسی از اداره‌ها و دادگاه‌ها، اکنون به تدریج از آموزشگاه‌ها و مدارس نیز اخراج می‌شد. این امر به حیثیت اجتماعی فارسی سخت خدشه وارد کرد. این پیش‌آمد به محدودتر شدن فعالیت‌های چاپ فارسی انجامید.

→

طبق مصوبه ۱۸۳۷م / [۱۲۵۳هـ]، ش ۱۹، به نایب السلطنه اختیار داده شد که او می‌تواند به جای فارسی، انگلیسی یا یکی از زبان‌های بومی را برای امور دادگاه و ادارات جانشین کند، همان مأخذ، ص ۱۳۶. یک سال بعد در ۱۸۳۸م / [۱۲۵۴هـ] این مصوبه بایستی تماماً اجرا می‌شد، همان مأخذ، ص ۱۳۶-۱۳۷. در استان متحد (UP)، در بعضی مناطق، حتی این تصمیم در ۱۸۳۵م / [۱۲۵۱هـ] به اجرا در آمده بود. نک:

Christopher R. King, *One Language Two Scripts: The Hindi Movement in 19th century North India*, Bombay, 1994, p. 57.

۱. در میان افرادی که به این اقدام اعتراض کردند، دویست نفر هندو هم بودند، نک: J. K. Majumdar, ص ۱۳۸-۱۳۷، معترضین شهر داکا دلیلی در حق فارسی داشتند، با توجه به یادداشت اعتراض آنان، دلایلشان بررسی شده است، نک:

Ramesh Chandra Srivastava, *Development of the Judicial System in India Under the East India Company 1833-58*, Lucknow, 1971, p. 199-201; Christopher R. King, p. 54-63, 70-75.

حال فعالیت چاپ فارسی منحصر به تأمین نیازهای صرفاً علمی و مذهبی و ذوق ادبی مسلمانان بود یا آنچه مصالح مطبع نول‌کشور و سایر چاپخانه‌های وقت ایجاد می‌کرد.

در مرحله نخستین چاپ سنگی، غالب کتاب‌های فارسی در لکهنو چاپ می‌شد^۱، اما در شهرهای دیگر نیز چاپ فارسی ادامه داشت. تمرکز چاپ فارسی تا آخر ق ۱۹م / [۱۴-۱۳هـ] در شهرهای کان‌پور و لکهنو بود، زیرا دو چاپخانه بزرگ «مصطفایی» و «نول‌کشور» در این دو شهر فعال بودند و چاپخانه‌های دیگر نیز در آنجا دایر بودند. بمبئی، مدراس، کلکته، دهلی، حیدرآباد دکن نیز به مراکز چاپ فارسی تبدیل شدند. تا نیمه دوم ق ۱۹م / [۱۳هـ] چاپخانه‌های متعدد در آن شهرها کار می‌کردند و از خود به چاپ کتاب‌های فارسی علاقه نشان دادند. در نیمه ق ۱۹م / [۱۳هـ] در دیگر شهرها نیز چاپخانه‌هایی دایر بودند و شمار چشمگیری از کتاب‌های فارسی به چاپ می‌رسید^۲. پس از ۱۸۳۷م / [۱۲۵۳هـ] - که زبان فارسی کلاً از رسمیت انداخته شد - تا ۱۸۵۷م / [۱۲۷۳هـ] - که سال جنگ آزادی است - وضع چاپ فارسی همچون گذشته برقرار ماند. اما عدم پیروزی مسلمانان در جنگ آزادی، اقتدار و حیثیت فرهنگی و اجتماعی آنان را کلاً رو به زوال نهاد و مسلمانان به صدمه‌هایی دچار شدند. کاربرد روزافزون زبان اردو در زندگی علمی و آموزشی مسلمانان، و به‌طور کلی گسترش این زبان در هندوستان، به حیثیت

1. D. E. Rhodes, *The Spread of Printing, Eastern Hemisphere*, London, 1969, p. 55.

۲. برای اطلاعات مفصل درباره چاپخانه‌های شهرهای مختلف مأخذ پیشین از نادر علی خان بسیار مفید است.

باقی مانده فارسی مزید صدمه را وارد کرد. آمار کتاب‌های چاپ شده در صوبه متحد [ایالت اتار پردیش فعلی هند که مرکز آن لکهنواست] در دهه‌های متعاقب [جنگ آزادی] به خوبی نشان‌گر افول فارسی است.^۱

شمار عنوان‌های کتب چاپ شده فارسی	سال
۱۰۲۲	[۱۲۹۸-۱۳۰۸هـ] / ۱۸۸۱-۹۰م
۶۱۵	[۱۳۰۸-۱۳۱۸هـ] / ۱۸۹۱-۱۹۰۰م
۶۳	[۱۳۱۹هـ] / ۱۹۰۱م
۳۸	[۱۳۲۰هـ] / ۱۹۰۲م
۴۴	[۱۳۲۱هـ] / ۱۹۰۳م
۳۶	[۱۳۲۲هـ] / ۱۹۰۴م
۳۲	[۱۳۲۳هـ] / ۱۹۰۵م
۲۳	[۱۳۲۴هـ] / ۱۹۰۶م
۸	[۱۳۲۵هـ] / ۱۹۰۷م
۱۵	[۱۳۲۶هـ] / ۱۹۰۸م
۲۵	[۱۳۲۷هـ] / ۱۹۰۹م
۲۰	[۱۳۲۸هـ] / ۱۹۱۰م

تناسب ماهانه چاپ کتاب‌های فارسی که پیش‌تر ۱۰۲ عنوان بود، اینک به ۳۰

1. Census Report, 1911, United Province, part. I, Table X, p. 277,

به استناد:

Francis Robinson, *Separatism Among Indian Muslims: The Politics of the United Provinces Muslims 1860-1923*, Cambridge, 1974, p. 77.

عنوان تنزل پیدا کرد. اگر بخواهیم وضع چاپ کتاب‌های فارسی را از نظر شمارگان بررسی کنیم، جدولی به شرح زیر ترسیم می‌شود:

شمارگان	سال
۷۴۲۵۵	۱۹۰۰م / [۱۸-۱۳۱۷هـ]
۲۴۹۷۵	۱۹۱۴م / [۳۳-۱۳۳۲هـ]
۱۰۸۰۰	۱۹۲۵م / [۴۴-۱۳۴۳هـ]

در دوران انحطاط فعالیت‌های چاپ فارسی، فقط کتب درسی و متون مذهبی فارسی چاپ می‌شد؛ یا کسانی که به ادبیات فارسی علاقه داشتند خودشان اقدام به چاپ کتب فارسی می‌کردند یا مراکز علمی و مؤسسات تحقیقاتی برای نیل به اهداف خود انتشارات فارسی داشتند. در ق ۱۹م / [۱۳هـ] خدمات انتشاراتی انجمن آسیایی بنگال، کلکته شایسته ذکر است که متون مهم تاریخی قرون میانه را با بهترین روش تصحیح و تحقیق ارائه کرد^۲. تا اوائل ق ۲۰م / [۱۴هـ] انجمن مزبور به نشر متون فارسی همت گمارد اما بعدها از آن منصرف شد. اداره «دائرة المعارف» حیدرآباد دکن از بدو تأسیس (۱۸۹۰م / [۸-۱۳۰۷هـ]) علاوه بر متون عربی، به انتشار متون فارسی نیز مبادرت ورزید، اما پس از سقوط حیدرآباد دکن (۱۹۴۸م / ۱۳۶۷هـ) فعالیت‌های آن محدودتر گردید. کتابخانه دولتی

۱. این آمار را کریستوفر کینگ از گزارش چهارماهه مطبوعات استان شمال غربی و اود (North West Province and Oudh Quarterly Publication Report) تهیه کرده

است، نک: Christopher R. King، ص ۳۸.

۲. فهرست کتاب‌های چاپ شده را می‌توان در یکی از نشریه‌های انجمن *Index to the Publications of Asiatic Society of Bangal 1788-1953*, 2 parts, Calcutta, 1959

دید. فهرست کتاب‌های چاپی عربی و فارسی انجمن در بخش دوم، ص ۳۵۶-۳۳۹ آمده است.

دست‌نویس‌های شرقی (Government Oriental Manuscripts Library) مدراس علاوه بر نشر فهرس نسخه‌های خطی، اهتمامی به نشر متون فارسی نیز داشت. کتابخانه عمومی شرقی خدابخش (Khuda Bakhsh Oriental Public Library) در ابتدا فعالیت انتشاراتی خود را به فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه [به زبان انگلیسی] محدود کرد اما در چند سال اخیر متون فارسی را نیز منتشر می‌کند. در ق ۲۰ / [۱۴هـ] گروه‌های زبان و ادب فارسی بعضی دانشگاه‌ها یا مؤسسات تحقیقاتی وابسته دانشگاه‌ها نیز در تصحیح و انتشار متون فارسی اهتمامی داشته‌اند. مثل دانشگاه [اسلامی] علی‌گره، دانشگاه مدراس، دانشگاه کلکته، جامعه عثمانیه، حیدرآباد دکن، دانشگاه پنجاب، لاهور و غیره. اما این فعالیت عمومیت نداشت.

از زمان تجزیه هندوستان (۱۹۴۷م / ۱۳۶۶هـ) زبان فارسی بیشتر رو به اضمحلال و زوال کشید. در هند تاریخ و فرهنگ اسلامی و تمام آثار آن، حتی زبان اردو با عدم حمایت دولت و تعصب روبه‌رو شد^۱. زبان اردو در آسیای جنوبی فقط متعلق به مسلمانان نبود بلکه میراث مشترک اقوام منطقه بود. اردو زبان روزمره و علمی و تعلیمی اقوام غیر مسلمان بود و خدمات ادبی

۱. پس از تجزیه هندوستان، دولت‌های هند و حزب‌های تندرو هندو با اردو برخورد دشمنانه داشته‌اند. نک:

Bruce Graham, *Hindu Nationalism and Indian Politics*, Cambridge, 1992, p. 99, 111, 113-122, 256; P. R. Brass, *Politics of India Since Independence*, Cambridge, 1994, p. 158, 162-178, 179-182; Donald E. Smith, *India as a Secular State*, Princeton, 1963, p. 423-27; Sharif al Mujahid, *Indian Secularism*, Karachi, 1970, p. 160-176; Omar Khalidi, *Indian Muslims Since Independence*, Delhi, 1995, p. 137-147.

آنان به اردو کم نیست. در چنین وضعی چه جایی برای احیای فارسی مانده است؟ اکنون فارسی به عنوان یک درس اختیاری در چند بخش فارسی بعضی دانشگاه‌ها محدود شده است. و برخی سازمان‌ها و مؤسسه‌های تحقیقاتی و علمی چون «مؤسسه عربی و فارسی مولانا ابوالکلام آزاد» (Maulānā Abual Kalām Arabic and Persian Institute) در تونک (Tonk) و «اداره تحقیقات عربی و فارسی» (Institute of Post Graduate Studies and Research in Arabic and Persian Learning) در پتنا (Patna) و مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند وابسته راینی فرهنگی سفارت ایران در دهلی نو کتاب‌های فارسی منتشر می‌کنند.

در پاکستان نیز وضع مشابهی است. با توجه به تناسب جمعیت و مساحت این کشور مؤسسات علمی و پژوهشی در این جا کم تر است و گنجینه‌های کتب نیز محدود است، زیرا بیشتر ذخائر علمی در هند مانده است. [خانواده‌های مسلمان به ناچار کتابخانه‌های شخصی خود را در هند گذاشته به پاکستان مهاجرت کردند]. مؤسساتی همچون «مجلس ترقی ادب» لاهور، «اقبال اکیدمی پاکستان» [قبلاً در کراچی، حالا در] لاهور، «پنجابی ادبی اکادمی»، لاهور، دانشگاه پنجاب، لاهور، «اداره تحقیقات پاکستان دانشگاه پنجاب»، لاهور، سندی ادبی بورد / سندی ادبی اکادمی، حیدرآباد متون فارسی منتشر کرده‌اند. از میان تمام مؤسسات، «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان»، اسلام‌آباد، هر چه بیشتر به فارسی اهمیت داد و علاوه بر جمع‌آوری کتب چاپی و خطی فارسی، به نشر متون فارسی و تألیفات ادبی و مرجع و تهیه و نشر کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌ها نیز پرداخت. امروزه نشر کتاب‌های فارسی در پاکستان تا حدودی منحصر به همین مرکز شده است.